

ЗНАКИ ЗОДІАКУ НА ПОЛЯХ ІЗБОРНИКА СВЯТОСЛАВА 1073 РОКУ

*Василь ПУЦКО
Музей образотворчих мистецтв
Росія, 248016 Калуга*

При вивченні ранніх слов'янських ілюмінованих рукописів деякі питання, що стосуються декору, часом є сенс розглядати окремо, з врахуванням накопичених у літературі спостережень. Такий підхід дозволяє докладно висвітлити деталі, які зазвичай залишаються непоміченими в загальних працях. В історії оформлення слов'янської книги її найдавнішого періоду (X – початку XII ст.), на жаль, залишається багато незрозумілого і навряд чи слід спокушатися ілюзією вивченості цього матеріалу. Наразі ми володіємо загальними схемами, цілком необхідними для орієнтації в матеріалі¹. Однак для їх уточнення слід докласти ще чимало зусиль, поєднаних із вирішенням багатьох проблем. Проблема походження та джерел книжного мистецтва у слов'ян, безперечно, є однією із найважливіших і найсуттєвіших. Саме тому вслід за етюдом про джерела мініатюр Ізборника 1073 року² ми наводимо деякі міркування про маргінальні малюнки того ж рукопису: про знаки зодіаку³.

Знаки зодіаку на полях Ізборника Святослава (Симеона) 1073 року на арк. 250зв.- 251 (іл. 1, 2) відомі за згадками в багатьох працях з історії культури давньої Русі. Однак широка відомість цих зображень не є свідченням їх вивченості⁴. По суті їм присвячені лише спеціальні розвідки В. Б. Гіршберга, які сукупно охоплюють частину циклу. У першій статті проаналізовані особливості зображення Козерога, представленого як єдиноріг, який, за словами автора, тут символізує Христа⁵. В іншій праці, присвяченій зображенням Стрільця, Водолія, Близнюків

і Діви, помічено, що “художник не дотримався прийнятого в рукописі березневого року” і в розміщенні знаків зодіаку “виходив із власних композиційних, художніх і смислових трактувань”⁶. В обох статтях В. Гіршберг наводить досить багато міркувань про винятковість образів, але водночас ніяк не пов'язує їх із зодіакальними циклами в мистецтві середньовіччя. Згідно зауваг А. Грабара уособлення всіх дванадцяти знаків зодіаку запозичені з ілюстрованих календарів, в яких кожний місяць був зображений символічно за допомогою фігурок або маленьких сцен, які вплинули також на типологію тематичних ініціалів новгородських рукописів⁷. Як припускає Г. Вагнер, малюнки на полях Ізборника 1073 року – не символи, а швидше алегорії⁸.

За спостереженнями, зробленими в процесі недавно проведеної реставрації рукопису, зображення знаків зодіаку принципово відрізняються від усіх мініатюр Ізборника 1073 року тим, що вони виконані тією ж червоною фарбою, якою нанесені ініціали і нумерація розділів на тих же сторінках: рідка фарба нанесена не на все зображення, а на його окремі ділянки⁹.

Прийнято вважати, що включення в Ізборник 1073 року астролого-астрономічної статті відобразило зацікавлення астрономічними явищами у давній Русі¹⁰. Із цим можна погодитися лише за однієї умови, що про таке ж зацікавлення можна говорити і щодо різноманітної тематики інших статей цього ж збірника, яка була визначена його візантійськими грекомовними укладачами і дотрима-

Рис.1 Изборник Святослава 1073 р., арк. 250 зворот. Ілюстрація з факсимільного видання 1880 року.

на давньоболгарськими перекладачами.

Знаки зодіаку на полях Ізборника 1073 року в плані їхнього складу і типології розглядає І. Добрев, який припускає, що ці малюнки є копіями староболгарського оригіналу 920-х років¹¹. Тут же слід згадати про посилення зацікавленості астрономічною термінологією в старослов'янських текстах, що відобразилося в низці спеціальних статей¹². Внаслідок цих розвідок до наукового обігу введені нові дані, що полегшують осмислення знаків зодіаку на сторінках кодексу в їх ілюстративній функції.

Розміщення знаків зодіаку на полях Ізборника 1073 року збоку і знизу виглядає дещо незвично щодо ранньосередньовічної європейської традиції розміщувати їх всередині стовпців тексту, як це можна побачити в ілюстраціях латинських рукописів¹³. Такий порядок цілком відповідає і нормам оформлення ранніх грецьких ілюстрованих сувоїв, по що дає уявлення папірус II століття до н. е., який зберігається в Луврі¹⁴. Оскільки місце для малюнків в руському кодексі не було передбачене в тексті, – вони виглядають як “додані”. Отже, питання про їх походження і джерела внаслідок вказаної причини вирішується не настільки прямолінійно, як згідно з версією про копіювання в київському князівському скрипторії цього циклу ілюстрацій у його готовому вигляді з болгарського зразка без будь-яких суттєвих перероблень. Зауважимо, що аналогічний композиційний прийом розподілу маргінальних ілюстрацій на аркушах рукопису у візантійському книжному мистецтві зустрічається порівняно рідко і є найбільш характерним для IX століття¹⁵. Зустрічається він і пізніше, переважно в циклах, генетично пов'язаних із пам'ятками цієї епохи¹⁶. Таким чином, підходячи поки що виключно із формального боку, можемо і в ілюстраціях Ізборника 1073 року допускати опосередковану репліку візантійського циклу знаків зодіаку, що тяжіє до ори-

гіналу кінця IX – початку X ст. У такому випадку причетність художників преславського скрипторію царя Симеона до перероблення їх іконографії виглядає беззастережною.

Походження знаків зодіаку безпосередньо пов'язане з вавілонськими астральними культами. Пізніше знаки зодіаку стають відомими в Єгипті, а в еліністичну епоху і в Греції, звідки, в свою чергу, проникають у мистецтво Риму. Цей мотив прослідковується і в пам'ятках іудейської та ісламської культур, потім знаходить своє місце також і в християнській іконографії. Найпоширенішими символи місяців були в ілюстраціях творів астрономічного й астрологічного характеру в середні віки на Заході¹⁷. Звідси вони перейшли в календарі, де знаки зодіаку зазвичай мають кругле або прямокутне обрамлення. Ці зображення, скопійовані з пізньоантичних зразків, на Заході й у Візантії з'являються в рукописах найрізноманітнішого характеру. Найвідоміший своїми мініатюрами грецький рукопис Птолемея, який зберігається у Ватиканській бібліотеці (gr. 1291), виконаний між 813-820 рр. зі зразка VII ст¹⁸. На небесній карті з трьома концентричними колами в центрі зображено уособлення Сонця, яке виїжджає на колісниці, запряженій чотирма кіньми; знаки зодіаку заповнюють зовнішнє коло (іл. 3). Крім цього, у вказаному рукописі ті ж символи місяців розміщені в напівкруглих люнетах¹⁹. Знаки зодіаку з ілюстрованих астрономічних трактатів у дещо зміненому вигляді переходять у Візантії в мініатюри Християнської топографії Козьми Індікоплова²⁰. Трапляються вони, зокрема, і на сторінках Октатевха²¹. Знаки зодіаку, що проникли в ілюстровані грецькі рукописи IX-X ст., мали би з поширенням християнства спершу стати відомими в Болгарії, перш ніж досягти Київської Русі. Приблизно так можна схематично окреслити шлях загального розвитку іконографії знаків зодіаку, що привів до малюнків на полях Ізборника 1073 року.

Рис.3 Колісниця Сонця. Мініатюра грецького рукописного списку «Географії» Птолемея, 813-820 роки. Апостольська Ватиканська Бібліотека (Vat. gr. 1291, fol. 9).

Цикл знаків зодіаку на полях Ізборника 1073 року, як відомо ілюструє 184-й розділ, який має заголовок: *ѿв дамаскина о македоньскыихъ мѣсцихъ. ѿгъ црѣвѣнааго прѣданиа*, і який має продовження в наступних розділах (185-189). Цей невеликий астрономічний трактат повідомляє імена семи планет і пояснює їх розміщення на небесному поясі, подає зодіакальний список за римським, іудейським, македонським, еллінським і єгипетським календарями. Знаки зодіаку в ілюстраціях розташовані в такому порядку: стрілець, водолій, овен, тілець, близнюки, лев, терези, рак, діва, скорпіон, риби, козеріг. Їх ряд не відповідає календарному переліку березневого року, наведеному в тексті. І. Добрев, заперечуючи можливість бачити в малюнках на арк. 250 зв.-251 (іл. 1, 2) доповнення до списку, зробленого в 1073

році для київського князя Святослава Ярославича, докази існування болгарського зразка, вбачає, зокрема, в зображеннях стрільця і козерога²². Особливістю першого зображення є величезний лук і роздвоєна на кінці стріла, відомі в предметах озброєння східних народів; козеріг представлений в типі єдинорога, що зумовлено популярністю цього образу у Візантії після перемоги над іконоборцями і з появою ілюстрованої редакції Фізіолога²³ (іл. 4). На думку І. Добрева, зображення єдинорога в знаках зодіаку Ізборника царя Симеона було запозичено із ілюстрацій Християнської топографії Козьми Індікоплова²⁴. Незвичний порядок знаків зодіаку в Ізборнику 1073 року цей дослідник пояснює особливостями праболгарського літочислення, в якому зодії мають обернену послідовність порівняно з європейським (авілоно-грець-

Рис. 4 Єдиноріг з Дівою. Мініатора Фізіолога XI ст. Мілан, Бібліотека Амброзіана (*Physiologus Graecus*, *Manoscritto E 16 sup.*, арк.24).

ким) зодіаком, у зв'язку з чим перша зодія в цьому календарі відповідає зодії водолій.

Теза про праболгарські календарні впливи на характер циклу знаків зодіаку Ізборника Святослава 1073 року – лише гіпотеза. Однак вона виглядає привабливішою, ніж висловлене раніше в літературі припущення про те, що нібито “зодіакальний цикл створений руським майстром самостійно, а не скопійований із вже наявного”²⁵. В. Гіршберг, виходячи із пропуску в тексті місяця травня і наявності на полях зодіакального знаку близнюки, побачив у цьому вказівку на те, що “ілюстрація зодіаків робилася з пам'яті” переписувачем, який був помічником дяка Іоанна²⁶. Нам же, натомість, здається, що всі вказані особливості зумовлені дещо іншими

причинами. Допускати виконання малюнків з пам'яті можна в тих випадках, коли їх автором добре засвоєна іконографічна традиція. Говорити ж про популярність зодіакального циклу в книжному мистецтві давньої Болгарії і Київської Русі наразі не доводиться, хоча б тому, що його не має жоден із відомих списків збірника²⁷. Якщо прийом розміщення малюнків на полях Ізборника 1073 року вказує на існування прототипу межі IX-X ст., то порядок знаків зодіаку ніяк не узгоджений з їх календарним переліком, наведеним у тексті. Звідси залишається зробити логічний висновок щодо вільного розташування символів місяців на полях, осмислених у ролі декоративних елементів. Ми не можемо судити про те, наскільки близько ці малюнки передають особливості ймовірного болгарського зразка, але від візантійських оригіналів вони далекі. Найсуттєвішою їх відмінністю є те, що вони не зберігають традиційної іконографічної схеми і класичних форм. Фактично малюнки зближує з візантійськими знаками зодіаку переважно їх тематика.

Відповісти ствердно на питання про реальні візантійські прототипи знаків зодіаку на полях Ізборника 1073 року навряд чи можливо: вони могли бути запозичені преславським ілюмінатором чи із композиції, схожої на ту, що є у ватиканському рукописі Птолемея (іл. 3) або її спрощеного варіанту²⁸, чи із серії зодіакальних фігур, може, навіть і західної традиції²⁹. Розвинута іконографія зодіаку і відсутність єдиної лінії її проникнення у слов'янське мистецтво залишають надто багато місця для найрізноманітніших здогадів та припущень. Водночас не можна впевнено стверджувати, чи слід у найбільш оригінальних рисах малюнків на полях Ізборника 1073 року (іл. 1, 2) вбачати ознаки особливого іконографічного ізводу, чи їх треба пояснювати недостатнім розумінням художником візантійського оригіналу, подібно до того, класичним прикладом чого є

київські шиферні рельєфи з античною тематикою. Співставлення вказаних різьблених шиферів XI ст. з різьбою на візантійських різьблених шкатулках наглядно показує, в якому саме напрямку здійснювалося спрощення і що саме переймали київські різьбярі у своїх уточнених оригіналах³⁰.

Якщо виходити із тези, що преславський або київський ілюмінатор рукопису, відтворюючи візантійський зразок, звертав увагу виключно на тематику зображень, і загальну типологію знаків зодіаку, то інтригуючі риси своєрідності легко пояснити. На користь такого осмислення зодіакального циклу можна навести декілька доказів. По-перше, у візантійських пам'ятках усі знаки зодіаку в межах єдиного циклу мають рівноцінний статус незалежно від тематики кожного із зображень. По-друге, усі зображення в них виконані із дотриманням принципу композиційної єдності, який проявляється в тому, що зазвичай не суміщаються поясні і ростові фігури. У малюнках на полях Ізборника 1073 року, навпаки, якраз різнотипні і різномасштабні фігури з рисами явної примітивізації розміщені по сусідству. Серед них виділяються стрілець і водолій. Решта зображень, поступаючись їм масштабом, відрізняються і меншою старанністю виконання, що, втім, не виключає виразності таких знаків, як водолій, рак і скорпіон. Нарешті, не можна не звернути увагу і на ту обставину, що художник уникає зображень оголеного людського тіла, притаманних візантійським зодіакальним циклам. Чи не свідчить це все про якнайрадикальніше перероблення античноподібного зразка? Важко сказати, де і коли саме вона відбулася, якщо не вдаватися до різних домислів і натяжок: у Києві, у Преславі чи ще раніше – на Заході? Здавалося б, версія про засвоєння мініатюристами преславського скрипторію царя Симеона константинопольських моделей повністю виключає принцип можливості прямого використання за-

хідного джерела. Ще менш імовірно знайти її в Києві під час виготовлення відомого нам кодексу, допускаючи, що зодіакальний цикл був відсутнім у болгарському списку. Проте саме в ілюстраціях латинських рукописів прослідковується ця своєрідна нейтралізація античної спадщини, внаслідок якої людські фігури з'являються у більш звичному для епохи середньовіччя вигляді³¹. Чи не відіграли власної ролі в трансплантації цих моделей на болгарському ґрунті грецькі скрипторії Італії, продукція яких так близько нагадує ілюмінацію ранніх глаголичних рукописів. Ця гіпотеза виглядала б цілком штучною та несподіваною, якби вона зовсім незалежно від зодіакального циклу Ізборника 1073 року не виникла під час вивчення декору іншого руського рукопису – Остромирового Євангелія, виконаного в 1056-1057 рр.³²

Зупинимось тепер на характеристиці особливостей тих знаків зодіаку на полях Ізборника Святослава, які дають привід і підстави говорити про відображення в малюнках певних тенденцій. Це перш за все знаки, переважно антропоморфні, які вже охарактеризував В. Гіршберг (хоч із цілком інших позицій) як самостійно створені руським художником. Такий висновок, на наш погляд, потребує не менш докладної аргументації, ніж запропонована нами схема, яка передбачає поступове, багатоступеневе перероблення античного за своїм походженням циклу з постійними відступами від іконографії оригіналу. Так що ж може дати звернення до типології цієї частини загального циклу?

Стрілець (**стрѣльць**) відповідає листопаду. Він зображений на лівому полі арк. 250 в образі пішого воїна в короткій туніці, у трьохчвертному повороті вліво, озброєного луком з накладеною на тятиву дворогою (роздвоєною на кінці) стрілою. Очевидно, під впливом іконографії святих воїнів, такої популярної у візантійському мистецтві XI ст., голова стрільця оточена німбом. Це, од-

нак, не перетворило вказану фігуру в іконописне зображення. Зовнішність і стиль одягу стрільця звичні для мисливців, представлених у різних сценах у візантійській мініатюрі³³. Рисунок не вирізняється правильністю пропорцій і тому непомірно великий лук не варто трактувати як такий, що надає фігурі стрільця особливого, таємничого значення. Потрібно сказати кілька слів про лук складної конструкції, в якому іноді схильні бачити пряме відображення руських чи болгарських воїнських реалій³⁴. Як можна бачити з наведених у літературі аналогій, ареал поширення подібних луків надто широкий для того, щоб на підставі спільних типологічних особливостей було можливо локалізувати цей варіант зодіакального циклу. У візантійських і латинських рукописах Стрілець зазвичай уособлюється кентавром, озброєним луком, а в окремих випадках – сатиром. До речі, рухи стрільця, зображеного на полях Ізборника 1073 року, характерні не для людини, а саме для кентавра; навряд чи варто сумніватися в тому, що його фігура була перероблена на людську київським художником, який корпус коня замінив на короткі ширококорозставлені ноги, стопи яких не спираються на твердий ґрунт, а нібито висять у повітрі.

Водолій (**водолѣиць**) виступає уособленням січня. Представлена фронтально зображена чоловіча напівфігура з німбом довкола голови, зігнутими в ліктях руками тримає перед грудьми перевернуту посудину, з якої виливається вода (ця частина малюнка дуже затерта). Для візантійських пам'яток найпоширенішою є фігура оголеного, зі спадаючим за спиною коротким плащем, юнака, який ллє воду із глечика. Як правило, руки з глечиком відведені вбік. Те саме і в латинських рукописах, лише з суттєвою відмінністю, що людина одягнена³⁵. Зображення в Ізборнику 1073 року є модифікацією достатньо рідкісного варіанту, який передбачає зображення сидячої людини; не виключено,

що воно походить із зображень рік, подібних на ті, які зустрічаються на полях Хлудовського Псалтиря.³⁶

Близнюки (**блѣзницѣ**)³⁷, які символізують травень, на відміну від візантійського зодіакального циклу, який зазвичай трактує цей знак у вигляді двох юнаків (у західних календарях ці зображення часто осмислені як воїни або селяни), – це повернуті спинами одне до одного юнак і дівчина. Їх напівфігури великоголові; права рука кожного із них у виразному жесті; юнак у гостроверхій шапці (ковпаку), в якій пізніше часто зображали персонажів ініціалів руських рукописів. Ця досить своєрідна інтерпретація знака Близнюки, очевидно, є наслідком аж надто оригінально осмисленого символу. Аналогічні трактування нам не відомі.

Дівиця (**дѣвица**) або Діва, що уособлює серпень, зображена на арк. 251 внизу, майже фронтально, з легким поворотом голови вправо: в руках тримає предмети, подібні на прялку і моток ниток. Зображення поясне. На голові покривало з накладеною поверх короною, трактованою у вигляді червоної шапочки. У візантійських пам'ятках діва зазвичай зображена на повний зріст, часто крилатою; у західних – часто в русі. Фігура в маргінальних ілюстраціях Ізборника 1073 року лише один із численних варіантів, більшість яких з різноманітними типологічними особливостями.

Фігури тварин серед знаків зодіаку цього рукопису передані досить умовно. Це стосується Овна (**овѣнъ**), який уособлює березень, Тільця (**тельць**), що уособлює квітень і Лева (**левъ**), який уособлює липень. Усі вони зображені внизу на арк. 250 зв., перші два повернутими вправо, Лев – у ту саму сторону. Пояснити примітивність виконання зображення лева виключно слабкими уявленнями про нього художника не вдається, адже з такою ж наївністю зображені фігури вівці і теляти. У візантійських зодіакальних

циклах, як і в західних, зображення цих тварин часто є виразними й експресивними, позбавленими статичності, притаманної тим, що розглядаються.

Козерог (**козьльрогъ**), який уособлює грудень, є серед найбільш вдалих зображень знаків зодіаку в Ізборнику 1073 року. Характерні риси вказаного малюнка, відстежені дуже детально із залученням обширного матеріалу³⁸. Не дублюючи детально викладених аргументів на користь висновку про заміну козла єдинорогом, лише додамо, що таке перероблення могло відбутися тільки під впливом візантійських Псалтирів з ілюстраціями на полях, якщо в даному випадку не вважати, що другий ріг козла схований за першим у профільному положенні голови, це, до речі спострігається в зображенні тільця (іл. 1). У будь-якому випадку Козерог в руському рукописі зовсім не подібний на зображення в грецькому Фізіолозі (іл. 4) У візантійських зодіакальних циклах Козерог зображений у різних положеннях, найчастіше – в сидячому.

Рак (**ракъ**), який символізує червень, великий, із довгим хвостом, ледь не довшим за корпус. Скорпіон, що є символом жовтня, дуже мало нагадує візантійські оригінали знаків зодіаку (іл. 3) і ще віддаленіший від реального. Риба (**рыба**), яку вважають символом лютого, передана на малюнку більш реалістично, хоча й з умовно зображеними плавниками. Для візантійського зодіакального ряду типовим є зображення двох риб, які або обернені в протилежні сторони, або майже доторкаються хвостами; перший із цих варіантів характерний і для ілюстрацій середньовічних латинських рукописів. Терези (**іарьмъ**), що служать символом вересня, у візантійських мініатюрах часто знаходяться в руках оголеної жіночої фігури; жінка з терезами в руці зазвичай присутня і в західних пам'ятках, однак там зустрічаємо і самі терези, як в Ізборнику Святослава. Терези так само підвішені на кільці, хоч вони зовсім ін-

шої форми.

Ми не бачимо необхідності повторно описувати колорит кожного зображення зодіакального круга³⁹. Відзначимо чистоту і прозорість фарб та їх легкі напівтони. Кожна фігура (крім Терезів?) супроводжується зіркою з чотирма трикутними променями, між якими промені сяяння у вигляді рисочок. Ці восьмипроменеві зірки звичні для середньовічної іконографії.

Спробуємо співставити знаки зодіаку, представлені в малюнках на полях Ізборника 1073 року, дотримуючись календарного порядку березневого року, з міфологічними сюжетами, що лежать в основі їх тематики. Сузір'я Овна пов'язане з міфом про тонкорунного барана, на якому врятувалися Фрікс і Гелла від переслідування злої мачухи; баран із товстим тулубом і короткими ногами, зображений на малюнку, навряд чи здатний швидко рухатися. Тілець – це бик, що викрав Європу (за іншими переказами – бик (чарівний), що зустрівся на шляху Оріона, який переслідував сестер Плеяд); худе теля в збірнику дуже мало нагадує потужного бика візантійського зодіакального циклу (іл. 3). Близнюки-Діоскури, що ніжно любили один одного, і в нагороду за цю братську любов перетворені Зевсом на сузір'я; юнак і дівчина, зображені на малюнку, обернені одне до одного спинами, навряд чи можуть слугувати ілюстрацією цього міфу (пор. Близнюків у рукописі Птоломея). Рак нагадує міф про боротьбу Геракла з Лернейською гідрою; зображений в серії малюнків, яку розглядаємо, він насправді лякає, хоча він тут є дещо іншого типу, ніж у ранніх візантійських рукописах. Лев – це назва сузір'я, що нагадує про перший подвиг Геракла, його перемогу над Німейським левом; зображений лев занадто малий і худий. Дівця або Діва – це за легендою богиня справедливості Діке, яка в золотому віці керувала світом, а потім перетворилася на сузір'я; царський вигляд діви,

зображеної на полях книги, відповідає такому тлумаченню. Терези або Ярем – сузір'я, на початку якого Сонце перебувало в день осіннього рівнодення, і тому у свідомості людей його символом могло бути зображення терезів, що й знайшло відображення на малюнку стор. 251 Ізборника. Скорпіон, згідно з міфом, став причиною смерті мисливця Оріона. Стрілець, якого у візантійській традиції зазвичай зображали у вигляді кентавра, в даному випадку – лише піший воїн. Сузір'я Козерог, за “Шестодневом”, “відкриває вхід” зимі. Водолій в античній символіці уособлює ріки. Сузір'я Риби отримало назву в пам'ять про тих риб, на яких за легендою перетворилися Ерот і Афродіта, що втікали в ріку Євфрат, рятуючись від переслідування чудовиська Тифона; це пояснює, чому саме у візантійських зодіакальних циклах представлені дві риби; в Ізборнику Святослава, як зазначалося, зображена тільки одна із них⁴⁰.

Як впливає із пропонованих сюжетних співставлень, усі малюнки зодіакального циклу на полях Ізборника 1073 року мають за джерела зразки, які були більш тісно пов'язані зі змістом античних міфів. Таким чином, їх склад не можна тлумачити як самостійний винахід ані руського художника, ані ілюмінатора його далекого чи, навпаки, безпосереднього болгарського прототипу⁴¹. На жаль, ми не знаємо, скільки саме проміжних списків відділяють відомий нам Ізборник Святослава від переписаного в Преславі Ізборника Симеона. Можна однак, не надто ризикуючи помилитися, стверджувати, що до подібного спрощення малюнків можна було прийти тільки шляхом неодноразового їх копіювання майстрами, які не мали ясного уявлення про міфи, що лежали в основі відтворюваних ними сюжетів. Цілком імовірно, що тут багато що припадає на частку не тільки болгарських і київських художників, але й, можливо, їхніх грекомовних попередників. Здійснити настільки радикальну переробку ан-

тичної за своєю основою іконографії знаків Зодіаку за один прийом було неможливо. Це, зокрема, побічно доводять київські шиферні рельєфи із зображенням Діоніса і Геракла.

Таким чином, наш висновок щодо своєрідності іконографії зодіакального циклу в Ізборнику Святослава 1073 року зводиться до того, що перед нами результати поступової адаптації класичного візантійського оригіналу. Провести чітку лінію між асоціативною переробкою античної спадщини і власною творчістю слов'янських художників настільки ж важко, як і розділити нашу середньовічну писемність на оригінальну та перекладну, не порушуючи її цілісності. Це був єдиний процес, і тільки в його широких рамках видається можливим зрозуміти і осмислити ті “сюрпризи”, які інколи підносять досліднику мистецтва книги епоха середньовіччя.

(Переклад з російської Юрка Антоняка)

¹Див.: А. Свирин. *Искусство книги Древней Руси. XI-XVII вв.* – М., 1964; А. Джурова. *Хиляда години българска ръкописна книга.* – С., 1981.

²В. Пуцко. *Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 года* // *Études balkaniques.* – 1980, № 1. – с. 101-119.

³Від упорядника. *Перша публікація статті: Paleobulgarica.* – 1984, 2. – с. 65-77. Перекладено і публікується за згодою автора.

⁴Пор.: “На аркушах 250 зв. і 251 на полях зображені знаки зодіаку дуже спрощеного рисунка, та все ж вони свідчать про спостережливість художника”. – А. Свирин. *Вказ. пр.*, с. 58.

⁵В. Гириберг. “Козьльрог” в Изборнике Святослава 1073 года // *Древнерусское искусство. Рукописная книга.* – М., 1972. – с. 81-89.

⁶В. Гириберг. *Человек в знаках зодиака Изборника 1073 г.* // *Изборник Святослава 1073 г. Сборник статей.* – М., 1977. – с. 185-203.

⁷А. Грабар. *Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и “Слово о полку Игореве”* // *Труды отдела древнерусской литературы.* – 1962, XVIII. – с. 269.

⁸Г. Вагнер. *Статья Георгия Хировска “О образах” в*

Изборнике Святослава 1073 г. и русское искусство XI в. // Изборник Святослава 1073 г. / Сборник статей. – с. 146.

⁹Г. Быкова. Техничко-технологические особенности рукописи Изборника 1073 г. // Древнерусское искусство. Рукописная книга, сб. 3. – М., 1983. – с. 108.

¹⁰Див.: В. Кузаков. Очерки развития естественнонаучных и технических представлений на Руси в X-XVII вв. – М. 1976. – с. 60.

¹¹И. Добрев. Редът на зодиакалните знаци в Изборника от 1073 г. // Старобългарска литература. – 1979, кн. 5. – с. 101-106.

¹²Г. Баранкова. Астрономическая и географическая терминология в “Шестодневе” Иоанна Экзарха Болгарского // Памятники русского языка. Исследования и публикации. – Л., 1979. – с. 150-171; Г. Баранкова. Зодиака // Русская речь. – 1979, № 6. – с. 81-85; Л. Фомина. Свое и чужое в русской астрономии (знаки зодиака). // Перспективы развития славянской ономастики. – М. 1980. – с. 338-345; Л. Фомина. Названия созвездий в древнеболгарских памятниках // Palaeobulgarica. – 1982 (VI), 4. – с. 32-36. Пор.: С. Поляков. Экфраза XII месяцев Евматия Макремволита // Палестинский сборник. – 1971, 26. – с. 114-124.

¹³K. Weitzmann. Illustrations in Roll and Codex. – Princeton, 1970 (Studies in Manuscript Illumination, 2). – p. 72, 84-86, fig. 58, 65, 67; K. Weitzmann. Book Illustration of the Fourth Century: Tradition and Innovation // K. Weitzmann. Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination. – Chicago-London, 1971. – p. 97-99, fig. 70; W. Braunsfels. Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. – München, 1968. – S. 182, 369, 386. Taf. XXX, Abb. 234-235.

¹⁴K. Weitzmann. Illustrations in Roll and Codex. – p. 49, 67, fig. 37.

¹⁵Див.: М. Щепкина. Миниатюры Худовской Псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс IX века. – М., 1977; A. Grabar. Les miniatures du Grégoire de Nazianze de l'Ambrosienne (Ambrosianus 49-50), I. – Paris, 1943; K. Weitzmann. The Miniatures of the Sacra Parallela. Parisinus Graecus 923. – Princeton, 1979 (Studies in Manuscript Illumination, 8); S. Dufrenne. L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, I. – Paris, 1966 (Bibliothèque de Cahiers Archéologiques, I). – p. 13-37, pl. I-33.

¹⁶Пор.: S. Der Nersessian. L'illustration des psautiers grecs du Moyen Age, 2. – Paris, 1970 (Bibliothèque de Cahiers Archéologiques, V).

¹⁷H. Stern. Il mondo classico, in: Astronomia et astrologia // Enciclopedia universale dell'arte, vol. II. – Venezia-Roma, 1958. – col. 113-117; M. Vieillard-

Troiekourov. Art carolingien et art roman parisiens // Cahiers Archéologiques. – 1966, XVI. – p. 87-104. Пор.: J. Strzygowski. Die Kalenderbilder des Chronographen vom Jahre 354 // Jahrbuch des keiserlichen deutschen archaeologischen Instituts. Ergänzungsheft, 1 (1888); C. Nordenfalk. Der Kalender vom Jahre 354 und die lateinische Buchmalerei des IV Jahrhunderts. – Göteborgs Kungl. Vetenskaps och Vitterhets-sam-hälles Handlingar, Ser. A, V. 2. – Göteborg, 1936; H. Stern. Le Calendrier de 354. Étude deson texte et ses illustrations. – Paris, 1953. ¹⁸P. Schnabel. Die Entstehungsgeschichte des kartografischen Erdbildnisses des Klaudios Ptolomaïos // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. – Phil.-hist. Klasse, 1930. – S. 221-244; D. Ainalov. The Hellenistic Origins of Byzantine Art. – New Brunswick - New Jersey, 1961. – p. 20-24, fig. 7, 8; K. Weitzmann. Illustrations in Roll and Codex. – p. 158, fig. 149.

¹⁹Ibid, Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts. – Berlin, 1935. – S. 1-2, Abb. 1-5.

²⁰D. Ainalov. Op. cit. p. 24-56. Le miniature delle Topografia Cristiana di Cosma Indicopleuste, ed. C. Stornajolo. – Milano, 1908 (Codices e Vaticanis selecti, X). Пор.: Е. Редин. Античные боги (планеты) в лицевых рукописях сочинений Козьмы Индикоплова // Записки Классич. Отд. имп. Русского Археологического общества. – 1901, I. – с. 33-45.

²¹Н. Кондаков. История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. – Одесса, 1876. – с. 189.

²²И. Добрев. Вказ. пр., с. 101-103.

²³Про долю Фізіолога у слов'ян див.: В. Мочульський. Происхождение Физиолога и его начальные судьбы в литературах Востока и Запада // Русский филологический вестник. XXII. – Варшава, 1889. – с. 50-111. Одним із найпоказовіших прикладів ілюстрованих візантійських рукописів Фізіолога може служити грецький кодекс XI століття в бібліотеці Амбросіана в Мілані: М. Gengaro, F. Leoni, G. Villa. Codici decorati e miniati dell' Ambrosiana. Ebraici e greci. – Milano, 1957. – p. 126-130, tav. XXXV-XL (№ 35 – E. 16. Sup.).

²⁴И. Добрев. Вказ. пр., с. 103-104.

²⁵В. Гириберг. Человек в знаках зодиака Изборника 1073 г., с. 186.

²⁶Там само, с. 186, 188.

²⁷Див.: К. Куев. Археографически бележки за разпространението на Симеоновия (Святославова) сборник в старите славянски литератури // Старобългарската литература. – 1979, кн. 5. – с. 38-56.

²⁸Пор. зображення зодіаку в грецькому рукописі кінця XIV століття в Бодлейанській бібліотеці в Оксфор-

di: O. Pächt. *Byzantine Illumination*. – Oxford, 1952 (Bodleian Picture Book, No. 8). – fig. 30.

²⁹Пор.: М. Viellard-Troiekouroff. *Op.cit.*, fig 7, 8, 24, 25.

³⁰Див.: В. Даркевич. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // *Славяне и Русь*. – М., 1968. – с. 410-419.

³¹Пор.: К. Weitzmann. *Illustrations in Roll and Codex*, fig. 65, 67, 152.

³²В. Пуцко. Этюды об Остромировом Евангелии. (Инициалы) // *Études balkaniques*. – 1981, № 4. – с. 85-89.

³³К. Weitzmann. *Illustrations in Roll and Codex*, fig. 82; I. Spatharakis. *Observations on a few Illuminations in Ps.-Oppian's Cynegetica Ms. at Venice* // *θησαυρισματα*. – 1980, 17. – р. 22-35, fig. 1-6.

³⁴В. Гириберг. Человек в знаках зодиака Изборника 1073 г., с. 191; И. Добрев. Вказ. пр., с. 102.

³⁵К. Weitzmann. *Illustrations in Roll and Codex*, fig. 67, 152; *Illuminated Books of the Middle Ages and Renaissance, an Exhibition Held at the Baltimore Museum of Art*. – Baltimore, 1949. – No. 35, pl. XX; *Suevia Sacra. Frühe*

Kunst in Schwaben. – Augsburg, 1973. – No. 182, Abb. 171.

³⁶А саме: Хлудовський Псалтир (ГИМ, 129д), арк. 75 зв., 106 зв., 116 зв., 135.

³⁷За прочитанням И. Срезневского (Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, стр. 114): **блѣзнь-ци**

³⁸В. Гириберг. “Козьльрогъ” в Изборнике Святослава 1073 года, с. 81-89.

³⁹Там само, с. 84; В. Гириберг. Человек в знаках зодиака Изборника 1073 г., с. 192, 195-196, 197-198; Г. З. Быкова. Вказ. пр., с. 108.

⁴⁰Докладніше див.: Мифологический словарь. – Л., 1959.

⁴¹Пор.: «Майстер, який створив малюнок, був вільним від канонічних догм і явно не пов'язаний з князівською службою, оскільки, запрошений дяком Іоанном, зумів виявити велику творчу самостійність. Він створив цікаві малюнки, які свідчать про його начитаність і художню обдарованість. Його малюнки повні руху, правдивості і безпосередності». – В. Гириберг. Человек в знаках зодиака Изборника 1073 г., с. 201.